

Тетяна ЧУЖА
Посольство Республіки Польща
в Києві

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У РОМАНІ ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»

Стаття присвячена дослідженню інтертекстуальних зв'язків та авторського підходу до використання польської історіографії XIX ст. у першому історичному романі відомого письменника Г.Сенкевича, контрверсійному в трактуванні польсько-українських стосунків. Висвітлено особливості історичної аксіології письменника, а також роль «краківської школи» як основних семантичних систем художнього змісту «Вогнем і мечем». У результаті порівняльного аналізу нарисів Кароля Шайнохи «Два роки нашої історії» з романом доведено запозичення окремих міфологем і часткова кореляція за принципом протиставлення.

Ключові слова: польський історичний роман, джерело, стилізація, історіографія, історична міфологема, інтертекстуальні зв'язки.

The article is dedicated to the investigation of the connection between the Polish XIXth century historiography and the artistic discourse of the controversial as to the Polish-Ukrainian relations historical novel of a famous Polish writer G. Senkevich «By the Fire and Sword». The peculiarity of historical axiology of a writer is elucidated as well as the role of «Krakow's School» as primary for the artistic contents of «By the Fire and Sword» semantic system. As a result of contrastive analysis of K.Shaynocha's «Two Years of Our History» with the novel the borrowing of separate mythologems and the partial correlation according to the principal of contrasting was proved.

Key words: the Polish historical novel, the sources, stylization, historiography, historical mythologems, intertextual connection.

Artykuł skupia się na badaniu związków intertekstualnych i wizji autorskiej polskiej historiografii XIX wieku w pierwszej historycznej powieści znanego polskiego pisarza Henryka Sienkiewicza, przedstawiającej w sposób kontrowersyjny stosunki polsko-ukraińskie. Wykazano specyfikę aksjologii historycznej pisarza i rolę «szkoły krakowskiej» jako wyjściowych systemów semantycznych świata artystycznego «Ogniem i mieczem». W wyniku analizy porównawczej szkiców Karola Szajnochy «Dwa lata naszej historii» i wspomnianej powieści udowodniono przejęcie niektórych mitologemów i częściową korelację na zasadzie przeciwstawienia.

Słowa kluczowe: polska powieść historyczna, źródła, stylizacja, historiografia, mitologema historyczna, związki intertekstualne.

Історичний роман за самим своїм визначенням спирається на зовнішні тексти, які становлять основу для відповідних прийомів, спрямованих на реконструювання минулого. Окреме і самостійне місце серед них займають історичні праці, які відображають авторитетне уявлення вченої громадськості щодо предмета зображення. Вони також не просто надають письменникові інформацію про факти чи

інтерпретаційні підходи, а стають зародком ідеї художнього твору, яка викристалізувалася у Сенкевича в образі минулого, конфліктному до усталеного, традиційного наукового підходу. Таким чином, історіографія є невід'ємною частиною інтертексту роману «Вогнем і мечем», оскільки без її врахування неможливим було б розуміння авторської концепції, його своєрідного голосу, який вирізняється з хору «чужих голосів» роману.

Для письменника та його перших читачів наукова база становила невід'ємну складову контексту, на тлі котрого помітним був специфічний художній зміст твору: які суперечності автор зачерпнув, як розвинув і вирішив у романі. Зрозуміло, що багато романних мотивів, зокрема конкретних історичних фактів та їх оцінок, мають чітку адресу в інтертексті, і, таким чином, активізують свій попередній контекст, дають можливість розпочати порівняльні дослідження та виявити не лише збіги, а й розходження між художньою та науковою картинами історії. Якщо до джерел епохи Сенкевич подекуди ще зберігає стилістичну дистанцію і виразно зазначає їхню чужість, то історичні праці засвоюються текстом ніби неусвідомлено: трансформуються, вибірково цитуються, розширюються, скорочуються.

Джерельне слово вченого-історика можна умовно співвіднести з мовою всезнаючого авторського наратора. Хоча цей наратор, на перший погляд, говорить єдиною мовою, його оповідь, як мозаїка, складена з уламків генетичних текстів, адаптованих за допомогою відповідних прийомів, уподібнених до власного способу мовлення. Джерело ніби розчиняється в нарації, водночас своєрідно її спрямовуючи, а потенційна джерельність виноситься поза рамки читацького сприйняття, втрачає рецептивну релевантність. Оповідач з необмеженими інтерпретаційними можливостями, близький до позиції професійного історика, показує не лише факти, а й – особливо старанно – вимальовує ставлення до них сучасників, зокрема шляхетського загалу. До його функцій належить формування цілісного образу історії, який можна охарактеризувати в категоріях «правдоподібності». А прийом цитування, транспонування до роману в незмінному вигляді слів чи висловлювань із джерел так само, як у науковій праці, стає підкріпленням, обґрунтуванням «історичної правди»: виділяється лапками, подається назва, авторство чи жанр джерела, створюючи враження повністю достовірної історичної реконструкції. Таким методом, окрім Сенкевича, користувалося чимало письменників XIX століття – Немцевич, Броніковський, Крашевський, Єж, Качковський [2, 40].

Для певних фрагментів «Вогнем і мечем» джерелами історичного матеріалу стали праці К. Шайнохи, Л. Кубалі та М. Дубецького. На час

написання роману «Вогнем і мечем» Генрик Сенкевич уже мав сформовані погляди на завдання історичного роману та цілісний образ національного минулого. Основну роль у процесі становлення історичної свідомості письменника відіграла полеміка з представниками «краківської школи», а також рецензування праць учених, які представляли широке розмаїття поглядів, дослідницьких методів та джерельних матеріалів. У 1880 році в «Газеті Польській» Г. Сенкевич надрукував свій відгук про перший том другого видання «Історії Польщі» М. Бобжинського, представника «краківської» історичної школи. Письменник критикував основу його історіософської концепції [7, 66]. З таким трактуванням національної історії Сенкевич не міг погодитися і заперечував його не лише у прямих полемічних виступах, а й згодом на сторінках своїх історичних романів.

У романі, як і в публіцистиці, «він (Сенкевич – Т.Ч.) звертався до історії не як мислитель, що шукає нові, не відкриті істини, пізнаючи їх апостеріорі, на основі дбайливо зібраних фактів, а як художник, який має готові плани, готові ідейні перспективи і навіть розв'язки, прагнучи тільки їх виправдати і підтвердити» [12, 31-32]. Адам Керстен досить точно оцінив процес формування історичного світогляду Сенкевича: «Спочатку контакти з історією від наймолодших літ, згодом читання книг Кароля Шайнохи, «майстра в художньому групуванні фактів і змалюванні подій, який не раз грішив відсутністю суто джерельного дослідження», потім підхід до історичної науки як до белетристики з прагматичним, дидактичним, а не сцієнтичним спрямуванням, лягли в основу відносин Сенкевича з історією, визначили його оцінку суспільної функції історії (...) [3, 38-39]».

Підхід до історії в романі засвідчує близькість романтичного підходу, однак, на відміну від романтиків, Сенкевич не прагнув у минулому знайти зародки й причини сучасних проблем, а навпаки «...пролилася з них [історичних романів Сенкевича – Т. Ч.] елементарна сила національного життя, з такою переконливою силою, що ті, хто сумнівався, опритомніли й каюлися у своїй зневірі, у нищоті власних душ, яка принижувала велике минуле і те майбутнє, в якому ніхто живий не сумнівався» [13, 140].

Звідси випливає і конфлікт письменника з «краківською школою», яка доволі критично ставилася до життєздатності історичної Речі Посполитої. Окрім «Історії Польщі» Міхала Бобжинського, Сенкевич написав великі рецензії на «Історію Польщі» Юзефа Шуйського та працю Станіслава Смольки «Мешко Старий і його епоха», що друкувалися в «Газеті Польській» у 1880-1881 рр. До праць істориків Сенкевич підходив не з позицій наукової принципності, а суспільного утилітаризму,

вимагав від учених висвітлення не об'єктивної історичної правди, а ідейного служіння народу, котрий перебував у складних умовах політичної неволі, під загрозою втрати національної ідентичності (пор. усвідомлення письменником цієї небезпеки у новелах «Сахем» і «Бартек переможець») і не міг дозволити марнування зусиль на з'ясування причин занепаду, а тим більше на історичну самокритику [7, 60].

Така концепція була не єдиною в польській історичній науці того часу, але у поєднанні з русифікаторською та германізаторською політикою країн-загарбниць, на думку Сенкевича, саме вона могла зіграти фатальну роль і справді позбавити поляків бажання повернути собі державність, як річ нібито «історично недосягну». Тому вимагала негайної відповіді, яка б своїм впливом на громадську думку перевершила цю негативну тенденцію. Саме історичний роман мав стати тією протиположністю й однозначно вказати силу зовнішньої загрози, зобразити міць народного спротиву на межі катастрофи. «У країні, де загарбницька школа деформувала історію Польщі, – писав Юліан Кшижановський, – а краківські історики (...) поширювали погляди, близькі до проголошуваних тією школою (...), історичний роман, який прославляв минуле, міг стати антидотом, протиотрутою від дії чужого шкільництва...» [4, 111-112]. Однак голос «краківської школи» уже через свою виразну для перших читачів протилежність до роману присутній у ньому як елемент вихідної семантичної системи, «загальноприйняте» уявлення про зображувану історичну дійсність, заперечення якого визначає логіку розвитку художньої думки у творі.

Двома головними «режисерами» історії у романі «Вогнем і мечем» стали вчені Кароль Шайноха та Людвік Кубаля, які працювали у жанрі белетристичного нарису. Своїми творчими принципами вони завдячують романтичним традиціям, зокрема Вальтеру Скотту. Як і Сенкевич, ці історики своє завдання вбачали не у суто науковому пізнанні, а в популяризації історії, тому створювали літературно оброблену картину минулого, яка сильніше впливала на уяву читача і краще закріплювала його національні переконання. Як Л. Кубаля, так і К. Шайноха творили у руслі романтичної історіографії, якій, як і літературі, були притаманні міфологізація національного буття, використання архетипів та міфологем задля з'ясування пружин і сутності розвитку суспільства. К.Шайноха, зокрема, науково обґрунтовував міф про Річ Посполиту як «мур християнства (przedmurze chrześcijaństwa)» і рушійною силою всієї її історії вважав прагнення народу до поширення віри та боротьби з позахристиянським світом [10, 145]. Історик цілком серйозно стверджував, що на Україні поселялися й починали працювати

переважно селяни – вихідці з Польщі, а перед колонізацією землі були повністю пустельними (дикими).

Наступна міфологема К.Шайнохи стосується особливого характеру того люду, що прибував на українські землі у пошуках волі і жив під постійною загрозою нападу бусурманів: бунтівливого, невгамовного, звиклого до «дикої свободи» та відсутності обов'язків. Мешканці України (які ототожнюються з польськими поселенцями і називаються, як правило, «окраїнним людом»), на думку історика, були більш вільнолюбними, войовничими, зухвалими, гордими, але у жодному разі не дикими чи нездатними до засвоєння культури, як це зображено у романі.

У «Вогнем і мечем» Вишневецькому, цілком у дусі «Двох років нашої історії», приписано роль перетворювача простору – семантизований за типово романтичними канонами край (позначений виключно слідами смерті: могили, кургани) він змінює на квітучу місцину, де панує добробут й порядок, у пустельному закутку будує цивілізацію. Суперечливим є й характер тутешніх мешканців: хоча й «узяті в карби», вони за своєю природою залишалися дикими. «Українець разом із повітрям степів вдихав любов до свободи, такої безкраєї, дикої і буйної, як самі степи [9, 174]». Отже, ствердження національної самобутності українців є близьким до характеристики «окраїнного люду» у Шайнохи, однак воно виводиться вже не з соціально-економічних особливостей життя, а безпосередньо із близькості романтизованого степового хронотопу. Однак історик не пов'язує причини повстання, яке почалося в 1648 році, з особливим характером населення, а детально зображує всі види утисків на Україні: соціальний, національний та релігійний – і наголошує на їхній особливій жорстокості, у порівнянні з іншими регіонами Речі Посполитої [10, 174].

Натомість Г.Сенкевич у «Вогнем і мечем» суть справи переносить в іншу площину, лише частково зачерпнуту з історичного твору Шайнохи. У причинно-наслідковому ланцюжку пропускає одну ланку, перекручує іншу й називає причиною повстання особливий склад характеру українства (проте вже не волелюбність, а дикість), прямо заперечує утиски і гніт: «Дикий народ (...), недавно перетворений із розбійників на хліборобів, не любив права, сурового правління й порядку, тож утікав туди, де лиш зажеврїла надія дикої свободи» [8, 298].

Письменник щоразу звертається до своєрідного обґрунтування причин громадянської війни: прагненням дикого населення до анархії, розбою та підпалів, посиляючись на романтичний стереотип свободи, запорозької вольниці, степовий хронотоп. Набір мотивів романтичної

поезії, притаманний, зокрема, «українській школі», захопленій природною та культурною самобутністю цього регіону Речі Посполитої, особливим прагненням народу до соціальної та політичної свободи, трансформувався на сторінках роману у свавільність, всездозволеність, «дику» свободу вбивства та грабежу: «...Ім не треба ніякої іншої свободи, крім свободи для грабунків і підпалів» [9, 165].

Отже, мотивація повстання у романі «Вогнем і мечем» ґрунтується, з одного боку, на спотвореній рецепції історичної праці, а з другого – на дещо трансформованій романтичній парадигмі. За свідченнями джерел, утиски селянства в Україні перевищували панщизняний гніт деінде, а Сенкевич постійно переконував читача у протилежному.

Добре знаючи позицію істориків щодо обґрунтованості селянсько-козацьких виступів, письменник протиставив їй у романі своє трактування ідеалу. Воно проявляється у процесі зіставлення авторського розуміння того, яким має бути предмет зображення, з реальною дійсністю, тобто з тим, як він відображається у свідомості персонажів. В основі образу Хмельницького лежить суперечність між «кривдами мільйонів», які постулювалися істориками, і романною дійсністю, де кривди зазнав лише сам гетьман, між егоїстичним прагненням особистої помсти та задекларованою боротьбою за справедливість для всього народу («брехливі» твердження гетьмана). Сенкевич не цурається й авторитету всезнаючого наратора, аби прямо охарактеризувати цю суперечність між поглядами Хмельницького та «дійсністю» [8, 219]. Словесний образ автора представляє одновимірну картину дійсності, де причинами повстання проти шляхти, яка «захищала й облаштовувала» Україну, виявляються не тільки егоїстичні забаганки гетьмана (власні кривди), а й розбійницькі схильності народу (дикість «українського моря²⁶»), а наслідками – марне пролиття братньої крові, руйнування, звірства і зрада християнства.

Якщо у представленні причин народно-визвольної війни Сенкевич полемізує із Шайнохою, то повсталі маси та спосіб їхньої боротьби зображені майже ідентично – такими ж демонічними, стихійними, розгнуданими, вжито майже однакові пейоративні епітети сарматсько-барокового походження (*chałastra, łotrostwo, kupa swawolna, dzikość, furya, nawała, burza, tłum, czerń, tłuszcza, swawola, hultajsto, ćma, dzicz, zbójeckie bandy, zgraja* тощо [10-11]). Іще об'єднує історичну працю з романом присутність елементів топосу «перевернутого світу», які передають враження від раптового виникнення нової масової й жорстокої сили:

²⁶ Термінологічну характеристику типологічної риси польської «кресової» літератури застосовуємо за Д.Сапою [6, с. 6].

повсюдно повсталого селянства.

Однак основний пафос «Двох років нашої історії» полягає у звинуваченні шляхти та магнатства у здійсненні хибної української політики – спочатку невміння правильно використати військову силу Запоріжжя, потім фальшивий войовничий запал, нерозуміння необхідності об'єднатися з козацтвом для придушення селянських заворушень, зрештою, неправильна відповідь на запитання, як протидіяти повстанню Хмельницького: «словом чи мечем?» [11, 82]. Саме у цьому питанні письменник став непримиренним противником історика. Якщо Шайноха вважав переговори необхідністю, не реалізованою через фальшиве войовниче завзяття шляхти та самовільну кампанію Яреми Вишневецького, то у романі кардинальної зміни зазнає саме семантика цього джерельного мотиву, і прагнення до переговорів представлено як неефективний метод вирішення проблеми.

Шайноха говорить про сліпоту тогочасної шляхти, яка вихваляла військові чесноти Яреми, формуючи його образ як єдиного справжнього захисника вітчизни. А в романі прагнення шляхти до війни (яке Шайноха називав фальшивим) і слухність войовничих гасел Вишневецького обґрунтовуються необхідністю відплатити за «за кров стількох тисяч загиблих мученицькою смертю, за ганьбу й приниження...» [8, 440].

Пацифікаторська програма князя від початку і до кінця роману не зазнала жодних змін – він пропонує йти «великою і шляхетною» дорогою: «Розтоптати спочатку Запоріжжя, океан крові з нього виточити, зламати його, знівечити, зім'яти, перемогти і тільки потім дати переможеним усе – припинити всілякі зловживання й утиски, запровадити лад, спокій; маючи змогу добити – повернути до життя – ось єдиний шлях, гідний цієї великої й чудової Речі Посполитої» [8, 441]. Якщо у семантичній системі роману захист честі батьківщини вимагає війни, а переговори означають її ганьбу та приниження, то можна не сумніватися, на якому боці авторські симпатії – миру чи кровопролиття.

Сенкевич показує й обмеженість світогляду Яреми Вишневецького, не виправдовує остаточно його амбіцій і жорстокості, але романна дійсність доводить, у цілому, правильність позиції князя. Однак не можна ототожнювати його цитовані вище кровожерливі погляди із точкою зору авторського оповідача, адже співвідношення між мовленнєвими системами образу автора й персонажа – це співвідношення між загальним і окремим, коли загальне охоплює частину окремого, але не вичерпує його. Автор значною мірою солідаризується з цією «чужою мовою-світоглядом» [1, 411], у зоні якої, окрім прямої мови Вишневецького, перебувають значні партії тексту, демонструючи при цьому її обмеженість

та неповноту. Цілу низку важливих думок та спостережень висловлено виключно за допомогою цієї «мови-світогляду», незважаючи на її історичну приреченість як цілого.

Власними словами автор промовляє у цій справі тільки в берестецькому епілозі, де його ставлення до проблеми війни і миру виявляється як висновок про результати перевірки реальною дійсністю вираженого раніше й усвідомленого протиріччя між ідеалом та зображеними фактами: «Через два роки після цього знов піднялося козацтво до бою з Річчю Посполитою. (...) Але й Річ Посполита уже прокинулася від оціпеніння, відкинула колишню політику канцлера, з переговорами, домовленостями. Уже відомо було, що тільки меч може гарантувати тривалий спокій, тож коли король вирушив проти ворожої навали, за ним ішло сто тисяч війська і шляхти, не рахуючи безлічі слуг і челяді» [9, 392]. На думку автора, нерозуміння потреби скорити противника мечем досі перешкоджало досягненню спокою в Україні, а вирішення цієї проблеми, тобто відкидання сентиментів щодо братньої крові, стало пробудженням Речі Посполитої.

Аналіз семантичної структури роману і її подвійне декодування (прочитання тексту роману одночасно з його прихованим зразком [5, 297]) дозволили здійснити сегментацію художнього змісту твору на менші складові і виявити їхню часткову співвіднесеність зі змістом «Двох років нашої історії» за принципом протиставлення. Наявний стереотипний порядок історичної оповіді про події, але окремим джерельним елементам надано інше оцінне значення: від спільного ідейного звучання «тексту-попередника» і «тексту-наступника», через суперництво і визволення від впливу, партнерство, полеміку, до переоцінки та заперечення. Зіставлення дозволило реконструювати міфи й ідеї, успадковані художнім змістом «Вогнем і мечем» від системи поглядів та уявлень К. Шайнохи, а також дослідити їхню послідовну інверсію. У тогочасному дискурсі Хмельниччини концепція цього вченого займала провідне місце, а тому відмінності у представленні теми Сенкевичем були добре відчутними, хоча й викликали неоднозначну оцінку: одні захоплювалися новою оптимістичною оцінкою минулого, інші обурювалися паплюженням історичної правди. У цілому ж, можна ствердити, що художнє спростування поглядів Шайнохи, викладених в «Двох роках нашої історії», – це своєрідний композиційний стрижень, який організовує важливі вузлові моменти семантики роману.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
2. Bujnicki T. Sienkiewicz i historia. Studia. – Warszawa: PIW, 1981. – 260 s.

3. Kersten A. Sienkiewicz – «Potop» – historia. – Warszawa, 1966. – 126 s.
4. Krzyżanowski J. Twórczość Henryka Sienkiewicza. Wyd. 3-e. – Warszawa: PIW, 1976. – 424 s.
5. Riffaterre M. Podejście formalne w badaniach historycznoliterackich // Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia / Opracował Henryk Markiewicz. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1992. – T. IV. – Część 2: Literatura jako produkcja i ideologia. Poststrukturalizm. Badania intertekstualne. Problemy syntezy historycznoliterackiej. – 440 s. – S. 289-315.
6. Sapa D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918-1988. – Kraków: Universitas, 1998. – 249 s.
7. Sienkiewicz H. Dzieła. Wydanie zbiorowe: W 59 t. / Pod red. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa: PIW, 1949-1953. – T.52: Mieszaniny literacko-artystyczne. – 366 s.
8. Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem: W 2 t. – Warszawa: Kama, 1998. – T. I. – 448 s.
9. Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem: W 2 t. – Warszawa: Kama, 1998. – T. II. – 400 s.
10. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646-1648 // Szajnocha K. Dzieła: W 11 t. – Warszawa: nakładem i drukiem Józefa Ungra, 1877. – T. VIII. – 312 s. – S. 136-312.
11. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646-1648 // Szajnocha K. Dzieła: W 11 t. – Warszawa: nakładem i drukiem Józefa Ungra, 1877. – T. IX. – S. 3-235.
12. Szwejkowski Z. Trylogia Sienkiewicza i inne szkice o twórczości pisarza. Wydanie drugie poszerzone. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1973. – 306 s.
13. Witkiewicz S. Henryk Sienkiewicz i jego epoka // Henryk Sienkiewicz i jego twórczość w naszej pamięci. Antologia tekstów historycznych i literackich / Opracowanie i wybór Marian Marek Drozdowski i Hanna Szwankowa. – Warszawa: Typografia, 2000. – S. 137-140.